

QUIRIJNBOULEVARD

BESTE LEZER,

Tien jaar na de eerste wilde ideeën en ruwe schetsen is Quirijnboulevard een feit. Een boulevard van on-Nederlandse allure die met recht een verrijking voor Tilburg en wijde omgeving kan worden genoemd. Een boulevard waar we met zijn allen apetrots op mogen zijn. We...als wijkbewoner, als gemeente, als woningcorporatie maar ook als Tilburger.

Een uniek samenwerkingsverband tussen de gemeente Tilburg, woningcorporatie WonenBreburg en een delegatie van bewonerscommissies toverde samen met een aantal gerenommeerde architectenbureaus een oud tracé om tot een prachtig multifunctioneel park, waarin Riant Wonen en Groen Leven de sleutelwoorden zijn. In dit prachtige boek illustreren we het karakter van deze unieke plek aan de hand van foto's en interviews met de architecten, bewoners en andere betrokkenen.

Veel lees- en kijkplezier!

9
On-nederlandse allure
Jan Hamming en Johan Dunnewijk

17
Meerzijdig georiënteerd, zonder verloren hoeken
Gert-Jan de Rooij

25
Noord heeft heel veel kansen
Rob Moonen

33
Continuïteit is essentieel voor het ontwerp van de openbare ruimte
Bart Brands

41
Wijzigingen in leven, wonen en welzijn
Ruud Beerens

49
De tuin als intermediair tussen privé en publiek domein
Herman de Kovel

57
Quirijnboulevard, een icoon voor Tilburg-Noord
Louis Houët

65
De visuele relatie met de omgeving aangaan
Jan Pesman

73
Subtiel en sophisticated
Jan Westra

81
Contrast tussen puurheid en beweeglijkheid
Jeroen Wouters

89
Het ruimtelijke, vierkante karakter bewaren
Sjef de Laat

97
Het gebouw als open plek in het park
Rinus Roovers en Ed Tromp

ON-NEDERLANDSE ALLURE

Ruim tien jaar na de eerste contacten en briefwisselingen over de herinrichting van het Quirijntracé, is Tilburg-Noord een unieke wijk en een prachtig gebied rijker. In een speciaal opgerichte Wijkontwikkelingsmaatschappij - WOM - hebben de gemeente Tilburg en woningcorporatie WonenBreborg nauw samengewerkt om een deel van Tilburg-Noord te herstructureren en opnieuw in te richten. De Quirijnboulevard is het resultaat. Een on-Nederlands park vormt de verbinding tussen de twee wijken Heikant en Quirijnstok; de wijk kent een veel gedifferentieerder woningaanbod, heeft voldoende doorstroommogelijkheden en barst uit zijn voegen van de potentie. Een gebied bovendien, waar de authentieke bewoner zich thuis voelt en de nieuwe bewoner graag naar toe wilt verhuizen. Wethouder Jan Hamming, onder meer verantwoordelijk voor Ruimtelijke Ordening, Wonen en Wijkontwikkeling en Johan Dunnewijk, directeur van WonenBreborg, zijn trots op Quirijnboulevard. Heel trots.

'We hebben bewust balans proberen te brengen in Noord', begint Hamming. 'We wilden een tegengestelde ontwikkeling op gang brengen want veel mensen die in Noord woonden en een huis wilden kopen, gingen naar de Reeshof omdat het aanbod in Noord er niet was. Mensen die waren opgegroeid in Noord trokken weg uit hun eigen omgeving. Door het woningaanbod gedifferentieerder te maken en er ook woningen van de middenklasse aan te bieden, hebben we er voor gezorgd dat mensen weer terug zijn gegaan naar de wijk waar ze zijn opgegroeid.' Dunnewijk vult aan: 'Er zijn veel mensen die iets hebben met de wijk en bewust voor Noord kiezen. Ook mensen die een ander huis kunnen betalen. Noord was qua aanbod eigenlijk een echte platte koek. Uitsluitend huureenheden in laagbouw, middelhoogbouw en hoogbouw. Door het aanbod gevarieerder te maken, bevorder je ook de doorstroming in de wijk zelf en zorg je voor een meer evenwichtige bevolkingsamenstelling.'

TOT DE RAND

Dat de Quirijnboulevard een on-Nederlandse uitstraling heeft en met zijn moderne, abstracte en minimalistische architectuur contrasteert met de aanwezige bouw, blijkt een heel bewuste keuze te zijn geweest. Hamming: 'Quirijnboulevard heeft iets moderns, dat vind ik wel leuk. Het is aanvullend voor Noord, niet conflicterend. We hebben voor een heel andere aanpak gekozen en dat was best moeilijk en spannend, want er was al heel veel aanbod op de markt. Omdat we echt iets speciaals wilden wegzetten, iets wat afwijkt, prikkelt en veel uitstraling heeft, hebben we alleen met heel gerenommeerde architecten gewerkt. We zijn daarbij misschien wel tot de rand gegaan, maar je moet soms lef hebben als je iets wilt bereiken. De trots van de bewoners moet nog meer gespiegeld worden in de stad. Architectuur is daar een uitstekend middel voor.' Dunnewijk: 'We hebben tegen elkaar gezegd: "Als je de wijk echt op een hoger niveau wilt tillen, moet je er niet drie centimeter naast gaan zitten met je aanbod. Dan moet je het radicaal anders aanpakken." Dat we daarbij niet over de rand zijn gegaan, blijkt wel uit het feit dat de woningen niet leeg staan. En de bewoners zelf vinden het een geweldig mooi gebied geworden. Ze zien de potentie van het gebied ook.'

INVESTEREN

Dat er veel geld in het gebied is geïnvesteerd en beide partijen er niet met een expliciet winstoogmerk zijn ingestapt, beamen Hamming en Dunnewijk. Op de koopwoningen wordt zelfs geen cent verdiend. Dunnewijk: 'Het gaat ons om de waardeontwikkeling van de wijk. Onze inzet als woningcorporatie is al jaren om tot productdifferentiatie te komen voor verschillende doelgroepen. Natuurlijk zijn wij ook niet vies van commercie en doen wij ook mee aan waardecreatie. Niet om uit te keren aan onze aandeelhouders - want die hebben we niet - maar om ook in de toekomst een goede, sociale woningbouw te kunnen garanderen. Maar bij dit project ligt dat anders. Hier leiden we verlies op de koopwoningen, iets wat voor een projectontwikkelaar natuurlijk absoluut niet kan. Maar ik heb mijn Raad van Commissarissen ervan overtuigd dat we dit moesten doen. Als de buurt belabberd is, is het moeilijker voor de mensen om zich ermee te verbinden, zich trots te voelen. Onze doelstelling is om mensen tevreden laten wonen in leefbare en veilige buurten.' Hamming: 'Dat er geen winst wordt gemaakt is niet erg, want je wilt deze wijk graag op een hoger niveau brengen. Dat kost geld, maar het levert ook heel veel op. Een betere balans, een evenwichtigere bevolkingssamenstelling, een betere samenleving, goede voorzieningen, prachtige woningen in het park. Dat zijn kwaliteiten die heel veel waard zijn.'

SAMENWERKING

Om Quirijnboulevard te kunnen realiseren, zijn de gemeente Tilburg en WonenBreborg zelfs een aparte samenwerking aangegaan: de Wijkontwikkelingsmaatschappij. Dunnewijk: 'Die WOM is een prachtige werkvorm die illustreert dat we samen voor de stad staan. Het is geen kil samenwerkingsverband. Ik ben van mening dat op plekken waar de markt zijn werking niet doet, je met de natuurlijke partners - gemeentebestuur en woningcorporaties - samen moet optrekken. Dimensies als leefbaarheid en veiligheid zijn namelijk in het belang van burgers én bewoners. De WOM is een heel goed vehikel voor buurten die door hun hoeven dreigen te zakken. Het is ook een manifestatie naar de buurt toe: we staan er samen voor. Je stapt er allebei in met een ambitie en je deelt de plussen en de minnen. Als we met onze mond belijden dat we het over het belang van de stad hebben, moeten we dat ook samen in ons handelen zichtbaar maken. Want daar krijgt alles betekenis.' Kenmerkend voor de WOM zijn de korte lijnen, snelle procedures en het kleine aantal gesprekspartners. Een van die gesprekspartners was Stichting 't Tracééke waarin de belangen van de bewoners werden behartigd. Hamming: 'Die samenwerking met 't Tracééke verliep vlekkeloos. Door hen al in een heel vroeg stadium bij de plannen te betrekken, creëer je draagvlak en zorg je ervoor dat de wijk ook echt van de bewoners wordt. Je wilt dat mensen zelf iets van het gebied of een wijk maken. De bewoners moeten zelf gebruik maken van de mogelijkheden die worden geboden. De belangrijkste opgave nu is, hoe we ervoor kunnen zorgen dat bewoners ook gebruik gaan maken van de mogelijkheden. De verbinding tussen de verschillende bewonersgroepen proberen we ook hier tot stand te brengen. Zowel de gemeente als de woningcorporatie gaan dat faciliteren. We willen de bewoners samen dingen laten doen. Als je ziet wat we samen met WonenBreborg rond het Verdiplein doen. We hebben floormanagers en huismeesters aangesteld die ervoor zorgen dat er allerlei bevolkingsgroepen samenkomen die gezamenlijk dingen nieuwe dingen organiseren. Dat werkt heel goed. En ook de multifunctionele accommodatie kan prima als dynamo fungeren.'

Dat de bewoners trots moeten worden op hun nieuwe Quirijnboulevard en er samen iets van moeten gaan maken, is evident voor beide heren. Hamming: 'De publieke ruimte moet als het ware weer veroverd worden. Vroeger was het alleen een prachtige strook. Nu is het een plek waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, kunnen ontspannen, een plek die ruimte biedt voor ouders en kinderen. We moeten nu samen het avontuur aangaan en trots en verbondenheid gaan creëren. Dat moeten de bewoners uiteraard zelf doen, maar de gemeente en WonenBreborg blijven dat in de toekomst faciliteren. Dunnewijk: 'Het zou fantastisch zijn als ook het park een randvoorwaarde zou zijn voor die trots en verbondenheid. Als dit project een drager kan zijn voor het trotse gevoel van alle verschillende bewonersgroepen en ze komen elkaar ook nog tegen in het park, dan mag je jezelf toch een schouderklopje geven? Dan heb je het toch goed gedaan?'

MEERZIJDIG GEORIËNTEERD,
ZONDER VERLOREN HOEKEN

Een modern bouwwerk, opgetrokken uit zwart keramiek, aluminium en glas siert de kop van Park Zuid van de Quirijnboulevard. Het gebouw dat 22 zogenaamde urban villa's herbergt, vormt de belangrijkste blikvanger bij binnenkomst van het park vanaf de zuidzijde. De Architecten Werkgroep uit Tilburg was verantwoordelijk voor het ontwerp van de urban villa's. Een eigentijds, abstract gebouw dat qua vormgeving in het verlengde ligt van de rationele helderheid van het Tilburg-Noord van de jaren zestig is het resultaat.

Het appartementencomplex, genoemd naar de vlindersoort Aurelia, is één van de vele architectonische hoogstandjes die aan de Quirijnboulevard zijn te vinden. Waar aan de westzijde van het park nog drie oorspronkelijke jaren zestig flats staan, worden de noord- en zuidzijde van de Quirijnboulevard aan de oostkant verfraaid door eigentijdse laagbouw waarin duidelijk de moderne signatuur van hedendaagse, vooruitstrevende architectenbureaus is terug te zien.

EXPERIMENTEREN MET RUIMTE

De Architecten Werkgroep uit Tilburg was één van de bureaus die werd ingeschakeld voor het ontwerp van een deel van de woningen. Ton van der Hagen en Gert Jan de Rooij tekenden voor de uitwerking van "Aurelia". In onderling overleg met de andere bureaus werd een masterplan ontwikkeld. De Rooij: 'De geselecteerde bureaus hebben vanaf de start van het project veel bewegingsvrijheid gehad. Dat kon ook omdat de uitgangspunten heel duidelijk waren. Het woningaanbod in Noord was voor aanvang van het project redelijk eenzijdig. Of laagbouw of grote flats. De uitdrukkelijke opdracht was dat er andersoortige, hoogwaardig architectonische woningen moesten komen die enerzijds de doorstroming in Noord zelf zouden stimuleren en anderzijds nieuwe doelgroepen moest aanspreken. Tegelijkertijd moest de bebouwing aansluiten bij de heldere en sobere jaren zestig architectuur in de wijk.' Al uit de eerste bijeenkomsten bleek dat alle bureaus daarover min of meer dezelfde gedachtegang hadden. De Rooij: 'We wilden allemaal heldere, duidelijke dingen maken, uitgaan van onorthodoxe materialen en experimenteren met de ruimte die letterlijk en figuurlijk in het project aanwezig was.'

MODERN ABSTRACT IN DE GEEST VAN DE JAREN ZESTIG

'Het gebied waar de Quirijnboulevard verrijst is een heel interessante stadsrand', aldus De Rooij. 'Het ligt dichtbij hoofdontsluitingswegen; aan de centrale groenstrook kunnen bewoners rechtstreeks wonen en de omgeving kan door zijn open bebouwing veel hebben. In tegenstelling tot de binnenstad, die erg aansluit op een traditie van bakstenen, hebben we hier naar uitstraling en duidelijkheid gezocht, voortbouwend op de jaren zestig architectuur. De grote galerijflats in de wijk hebben iets stoers en tegelijkertijd iets kwetsbaars, iets fragiels. Wij hebben ervoor gekozen die stoerheid door te trekken en iets steviger te maken. Vandaar de zwarte keramische beplating en een op rechthoeken gebaseerd gebouw. Zonder galerijen en balkons. Het appartementencomplex oogt daarvoor modern en enigszins abstract en is duidelijk aanwezig zonder té opdringerig te zijn.'

ONTELBAARHEID

Om het moderne, eigen karakter van het gebouw goed tot uitdrukking te laten komen, hebben Van Der Hagen en De Rooij gekozen voor een abstract ramenpatroon en open en gesloten gevels. 'Door niet met één en hetzelfde patroon te werken, creëer je een soort ontelbaarheid. Dat maakt het gebouw spannend en ongrijpbaar. Het gebouw leent zich niet om letterlijk te worden genomen. Als je er naar kijkt, weet je niet wat er achter de ramen gebeurt. Dat heeft ook met privacy te maken. Omdat het gebouw direct aan de ingang van het park ligt, komen er straks natuurlijk veel mensen voorbij. Die wil je een sfeer van geheimzinnigheid meegeven die ook goed past bij een moderne woonopvatting.'

Ruimtelijkheid en open bebouwing zijn wezenlijke kenmerken van de Quirijnboulevard. Om die zo goed mogelijk tot uiting te laten komen, is het Aurelia-gebouw richting park georiënteerd. De Rooij: 'We hebben het gebouw alzijdig ontworpen om het ruimtelijk effect op de bewoners zo groot mogelijk te maken. Waar het voorbijgangers wordt belet zich een beeld te vormen van wat er zich in het gebouw afspeelt, hebben de bewoners zelf vanuit verschillende hoeken zicht op de omgeving en wat er zich in die omgeving afspeelt. Er zitten geen verloren hoeken in het gebouw.'

SIGNATUUR

Op de vraag waar de signatuur van het architectenbureau terugkomt in het gebouw antwoordt De Rooij enigszins terughoudend. 'Ons bureau heeft niet één handschrift of handtekening. Onze ontwerpen zijn steeds afhankelijk van de vooropgestelde kwaliteit, de locatie en de vraag. Het ontwerp is nooit vooropgezet. Iedere vraag is weer een nieuwe. In dit project heeft dat geresulteerd in dit abstracte zwarte gebouw met een recht-toe-recht-aan vormgeving, uitgevoerd in eigentijdse materialen. Een appartementencomplex als abstracte monoliet.'

NOORD HEEFT HEEL VEEL KANSEN

Beeldend kunstenaar Rob Moonen maakte samen met componist Tom America, choreograaf Eddie Becquart en bassist Eric van der Westen een indringend muziektheater op basis van gesprekken met allochtone en autochtone bewoners van Tilburg-Noord. In januari 2008 werd het theaterstuk NOORD opgevoerd: zowel bij mensen in de huiskamer als in theater de Nieuwe Vorst in Tilburg. Drie bussen met bewoners waren bij de première in het theater aanwezig. De makers waren vooral verrast door de contrasten in de wijk, de diepte van de gesprekken en de interessante verhalen. 'We zijn op zoek gegaan naar mensen met een verhaal. Tilburg-Noord telt honderd nationaliteiten. Dat is een enorme rijkdom: het is een wijk met heel veel kansen.' Moonen is zelf sinds een jaar ook bewoner van de wijk. 'Tijdens een zoektocht voor het project ben ik tegen mijn huidige woning aangelopen.'

Moonen is een gevestigd beeldend kunstenaar die projecten over de hele wereld uitvoert. Eerder maakte hij samen met Tom America het beeldend concert "Tempelhof" over een vliegveld met geschiedenis in Berlijn. Van 1989 tot 1991 woonde en werkte hij in de Duitse metropool en hij heeft er nog steeds een speciale band mee. Zijn partner en twee dochters houden hem in Tilburg; de stad waar hij ooit studeerde aan de Academie. Vanuit persoonlijke, maatschappelijke en kunstzinnige betrokkenheid raakten America en Moonen gefascineerd door Tilburg-Noord als sociale biotoop met meer dan honderd nationaliteiten. Het multidisciplinaire karakter van de voorstelling - een combinatie van muziek, dans en gesproken woord, waarin indringende verhalen worden verteld - past volgens hen bij hun persoonlijke manier van werken. Werken met gewone mensen en het zoeken van daaruit naar schoonheid, poëzie, emotie en communicatie. Moonen: 'Hoewel mijn projecten altijd anders zijn, zijn ze bijna allemaal gebaseerd op lokale entiteiten en sociaal engagement. Van tevoren heb ik nooit een plan. Mijn werk is altijd gerelateerd aan wat ik op de locatie vind. Dat zet ik om door er nuchter en analytisch tegen aan te kijken. Of dat nu via beelden op video, via theater, muziek of internet is.'

ENORME RIJKDOM

Tilburg-Noord leeft, en dat willen de kunstenaars graag laten zien in hun interpretatie. 'We zijn met hulp van verschillende instanties bij de mensen langs gegaan met de vraag: "Wat is jouw verhaal?"' Ze stuiten op een keur aan mensen met allemaal hun eigen, vaak emotioneel geladen relaas. In de opnamen die ze hebben gemaakt, brachten ze vervolgens structuur aan. De interviews vormden de basis voor de muziek. De choreografie werd geschreven op de muziek en de inhoud van de interviews. 'Eigenlijk gaat ons project niet expliciet over Tilburg-Noord maar over alle gebieden waarin mensen met elkaar samenwonen. Weet jij eigenlijk wel wie je buurman is, ken je zijn verhaal? Stel je eens voor: honderd nationaliteiten in zo'n relatief klein gebied als Tilburg-Noord. Dat is een enorme rijkdom. Die wijk zit vol met kansen', vertelt Moonen enthousiast. 'Vaak willen we dat niet zien. Onbekend maakt onbemind. Ik ben een voorstander van vermenging en verdeling en niet van de traditionele concentratie. Door met elkaar in gesprek te gaan, kun je enorm veel leren.'

EXPERIMENTEER

De flavour van de wijk zit volgens Moonen juist in het contrast. Dat er pogingen worden gedaan om de verpaupering in Noord tegen te gaan door het bouwen van woningen in een hoger segment ziet hij dan ook als een goede impuls voor het gebied. 'Alle pogingen die je doet om de kwaliteit van het leven te verbeteren, zijn goed. Dat oude wat niet meer voldoet, moet je wegdoen...daar moet je nieuwe woningen voor in de plaats zetten. Experimenteer maar en treedt buiten de geijkte paden. De stedelijke inrichting moet op heterogeniteit inspelen, de problemen zitten 'm in de concentratie. Er moet een goede mix zijn van jong en oud, allochtoon, autochtoon, goed opgeleid en minder goed opgeleid. Zorg dat er voor iedereen iets te doen is en dat er een balans komt. Daar heeft iedereen baat bij.' Zowel qua stedelijke inrichting als op kunstzinnig en cultureel gebied timmeren de instanties in Tilburg goed aan de weg vindt Moonen. 'Interdisciplinaire initiatieven worden ondersteund. Ons kunstproject is daar een voorbeeld van. Het project Quirijnboulevard eveneens, maar dan op het gebied van stedelijke vernieuwing. En zo zijn nog tal van voorbeelden te noemen. Deze stad neemt de ruimte om dingen uit te proberen.'

Dat Moonen bewoner is geworden van de multiculturele wijk is indirect het gevolg van zijn kunstproject. Toen hij in de wijk rondliep om materiaal te verzamelen, stuitte hij op een woning die hem deed denken aan één van zijn eigen huisontwerpen uit het verleden. 'Samen met architect Wil Smulders heb ik ooit een modulaire woning ontworpen die volledig duurzaam en recyclebaar was. We hadden het plan om iets te bedenken dat flexibel was en per onderdeel kon worden uitgebreid. Hoewel op gemeentelijk niveau iedereen enthousiast was, bleek het onmogelijk om voor een dergelijk project een stuk grond te bemachtigen. Dit was er de oorzaak van dat het bij een ontwerp is gebleven. Mijn huidige woning lijkt wel als twee druppels water op ons ontwerp, maar dat van ons zat beter in elkaar', lacht hij. 'Ooit wil ik een keer mijn eigen huis maken. Eigenlijk is er helemaal niet zo veel voor nodig: bomen, groen en lucht zijn een prima basis. En daar hebben we vanuit ons huis vrij zicht op.'

CONTINUÏTEIT IS ESSENTIEEL

VOOR HET ONTWERP VAN DE OPENBARE RUIMTE

Bart Brands is één van de naamgevers van het internationale ontwerpbureau voor landschap-architectuur en stedenbouw Karres en Brands dat het ontwerp voor Park-Noord en Park-Zuid van Quirijnboulevard uitdacht. Sinds 1997 ontwerpen ze "alles wat buiten is": of dat nu pleinen, straten, wijken of begraafplaatsen zijn. Tweeëntwintig industrieel vormgevers, grafisch vormgevers, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten, meer dan zeven nationaliteiten. Brands zelf spreekt liever van een studio dan van een bureau. 'De benadering vanuit verschillende disciplines drukt duidelijk een stempel ons werk. Net als onze internationale bezetting. We proberen steeds nieuwe dingen te verzinnen; onze aanpak en plannen wijken af van die van de meeste andere bureaus.' En inderdaad, het park aan de Quirijnboulevard is allerminst alledaags te noemen.

Karres en Brands is niet onbekend met Tilburg. Eerder tekende de studio voor het ontwerp en de uitvoering van het prijswinnende project Friezenlaan. Bart Brands zelf was als ontwerper nauw betrokken bij het Kromhoutpark dat ook in de prijzen viel. Projecten met vergelijkbare randvoorwaarden als die van de Quirijnboulevard voerde Karres en Brands eerder uit in Osdorp en de Bijlmer in Amsterdam. Genoeg redenen voor de beslissers om Karres en Brands de opdracht direct te gunnen. Brands: 'Volgens mij zijn we direct benaderd door de gemeente en heeft er geen voorselectie plaatsgevonden.' Zoals vaak bij ontwerpen van openbare ruimte, zijn er op voorhand geen precieze beschrijvingen van wat er moet komen. Tot grote opluchting van Brands. 'Als landschapsarchitect voel ik me echt gelukkig. Alles ligt nog open. Opdrachtgevers en omwonenden weten het vaak niet. Willen ze een vijver, kunnen zitten, wandelen, spelen....? In onze werkwijze staan de dialogen met de opdrachtgever, de huidige bewoners en de toekomstige bewoners dan ook centraal. We praten graag met deze mensen over het project.'

WAT DE MENSEN ÉCHT WILLEN

'Draagvlak is enorm belangrijk', gaat Brands verder. 'Je moet 't samen met de mensen doen. In de Bijlmer zijn we 's nachts met een groep bewoners door een park gewandeld en hebben daar vergaderd over het thema veiligheid. Ze lieten ons zien wat ze met onveiligheid bedoelden en waarom ze situaties onveilig vonden. Maak 't maar concreet, dan kun je er meteen op inspringen.' In Quirijnboulevard zijn de mensen geconfronteerd met, zoals Brands het noemt, "omgekeerde stedenbouw". 'Iets wat altijd een achterkant is geweest, wordt nu ineens voorkant. Je keert 't om en ineens hebben mensen iets. Je moet ze helpen in dat proces. Er stond van alles te gebeuren. De woondifferentiatie moest gestimuleerd worden, er werden flats gesloopt, de openbare ruimte moest multifunctioneel worden ingevuld', aldus Brands. 'Dat zijn opgaven die een grote impact op een wijk hebben.'

SYMBOLISCHE LEVENSADERS

Waar het park aan de noordkant nog moet worden ingericht, fungeert Park-Zuid al als een multifunctioneel overgangsgebied tussen de verschillende wijken. 'We hebben er bewust een heel intensief park van gemaakt. Het park als ritsluiting. Alle mogelijke bewegingen hebben we gefaciliteerd. Bovenlangs in de lengte, veilig van links naar rechts. Maar 't moet meer zijn. Het moet avontuurlijk zijn om er doorheen te lopen of fietsen, er wonen mensen aan het park en voor de jeugd moet het ook aantrekkelijk zijn. We hebben gekozen voor een ontwerp waarin de levensaders van de twee wijken met elkaar vermengen en verder gaan. De hoofdroutes worden als het ware begeleid door de woningen. Omdat het park lang en smal is, hebben we met discontinue hoogteverschillen gewerkt. Daar creëer je ruimte mee. Naast de ruimtelijke werking heb je ook niet het idee dat je constant wordt bekeken als je in het park bent. Een andere bijkomstigheid van de hoogteverschillen is dat je een andere beleving van de omgeving krijgt. Het wordt er spannend door: het fietsen en skaten beleeft je anders en in de winter kun je er ook met je slee vanaf.'

FUNCTIONEEL EN DUURZAAM

Hoe het park reageert op de bebouwing schetst Brands aan de hand van een paar concrete voorbeelden. 'Op de begane grond hebben we het park open gehouden. Dan kun je zien wat er in het park gebeurt en heb je overzicht. Je zit niet direct tegen een heuvel aan te kijken. In het park zelf zitten juist weer heuvels zodat je niet constant tegen de auto's aan zit te kijken of bij de mensen binnen.' De hoogteverschillen zijn daarbij functioneel vanuit een duurzaamheidsprincipe. Omdat het regenwater niet meer op het riool is aangesloten, zijn diepere stukken gecreëerd om het water af te koppelen. Bij piekbelasting fungeren ze dan als buffer. Zo voorkom je overstroming en tegelijkertijd geeft het water een extra dimensie aan het park. Het materiaal dat Karres en Brands in het park heeft gebruikt, sluit duidelijk aan op het groen en de bebouwing. Brands: 'We hebben gekozen voor een combinatie van gras, bomen en struiken en massieve, betonnen paden die evenals de nieuwe bebouwing abstract aandoen. Het park en de omgeving vormen daardoor één geheel.' Het beton dat voor de paden is gebruikt, is vooraf op locatie getest; een aanpak die typisch is voor Karres en Brands. Brands gelooft namelijk niet dat alles zo van tekening te maken is en toetst bij iedere opdracht alle materialen op de locatie zelf. Bij de invulling van Park-Noord - waarmee in 2008 zal worden gestart - zal dat niet anders zijn. 'Ook hier willen we een verbondenheid met de plek en haar gebruikers creëren en op deze manier een bijdrage leveren aan het verhogen van de kwaliteit van de leefomgeving.' In 2009 moet Park-Noord zijn afgerond. Tilburg-Noord is dan een boulevard van internationale allure rijker.

WIJZIGINGEN IN LEVEN, WONEN EN WELZIJN

Ruud Beerens is namens de huidige en toekomstige bewoners nauw betrokken bij de totstandkoming van de Quirijnboulevard. Vanuit de Bewoners Overleggroep Heikant Quirijnstok (BOHQ) was hij medevormgever van het Wijkontwikkelingsplan (WOP) voor Tilburg-Noord dat in 2000 door het gemeentebestuur is vastgesteld en als onderlegger dient voor de huidige ontwikkelingen in Quirijnboulevard. Daarnaast is hij als voorzitter van Stichting 't-Tracééke, één van de klankbord-groepleden voor de inrichting van het nieuwe gebied tussen de wijken Heikant en Quirijnstok. Beerens: 'Bewonersparticipatie is om meer dan één reden belangrijk. Het gaat om hun wijk, hun leefgebied, hun welzijn. Als daar wijzigingen in optreden, dan moeten de bewoners daar op zijn minst over kunnen meedenken en meepraten en hun wensen op tafel kunnen leggen.'

De belangenbehartigersorganisatie is vernoemd naar de oorspronkelijke functie van de groenstrook in Tilburg-Noord: een verbindingsweg (tracé) tussen de Heikantlaan en Vlashoflaan die er nooit is gekomen. Beerens: 'Stichting 't-Tracééke heeft als doel de belangen van bewoners in en om het Quirijnstok-tracé in Tilburg-Noord te behartigen bij de ontwikkeling en de uitvoering van de plannen. Daarnaast willen we de betrokkenheid van de bewoners bij deze herstructurering bevorderen.' 't-Tracééke is samengesteld uit zes betrokken bewoners van de vrijgemaakte woongebieden. Voor de werkbaarheid is er een adviesraad opgericht die met de Wijkontwikkelingsmaatschappij (WOM v.o.f.) onderhandelt. De WOM is een samenwerkingsverband tussen woningbouwcorporatie WonenBreborg en gemeente en staat onder directievoering van de directeur van projectontwikkelaar Cofier.

PUBLIEK PRIVATE SAMENWERKING

Vanaf 1997 zijn er plannen ontstaan om de oorspronkelijke groenstrook te gebruiken om de twee wijken naar elkaar toe te trekken', begint Beerens. 'Omdat ik vrij goed op de hoogte was en de wijk goed kende, ben ik door de toenmalige wethouder Volkshuisvesting en Directeur Wijkzaken van de gemeente gevraagd om samen met Toon van Ham, vanuit Stokhasselt, mee te denken over de opzet van een Publiek Private Samenwerking. Als pilot werd een werkgroep opgezet. Het uitgangspunt was om Tilburg-Noord bewoonbaar te houden. Om de huidige bewoners zo veel mogelijk te betrekken bij de plannen hebben we 1.500 enquêtes onder de bewoners verspreid met als belangrijkste vraag: "Hoe zou u de wijk graag zien tussen nu (1998) en 2013?". De vraag werd gesteld vanuit het perspectief van leven, wonen en welzijn. Vooral over de onderwerpen veiligheid, eenzijdig woningaanbod en geringe doorstroombmogelijkheden hadden de bewoners veel vragen en wensen. Deze uitkomsten hebben we vervolgens meegenomen in het Wijkontwikkelingsplan.'

GOED SOCIAAL PLAN

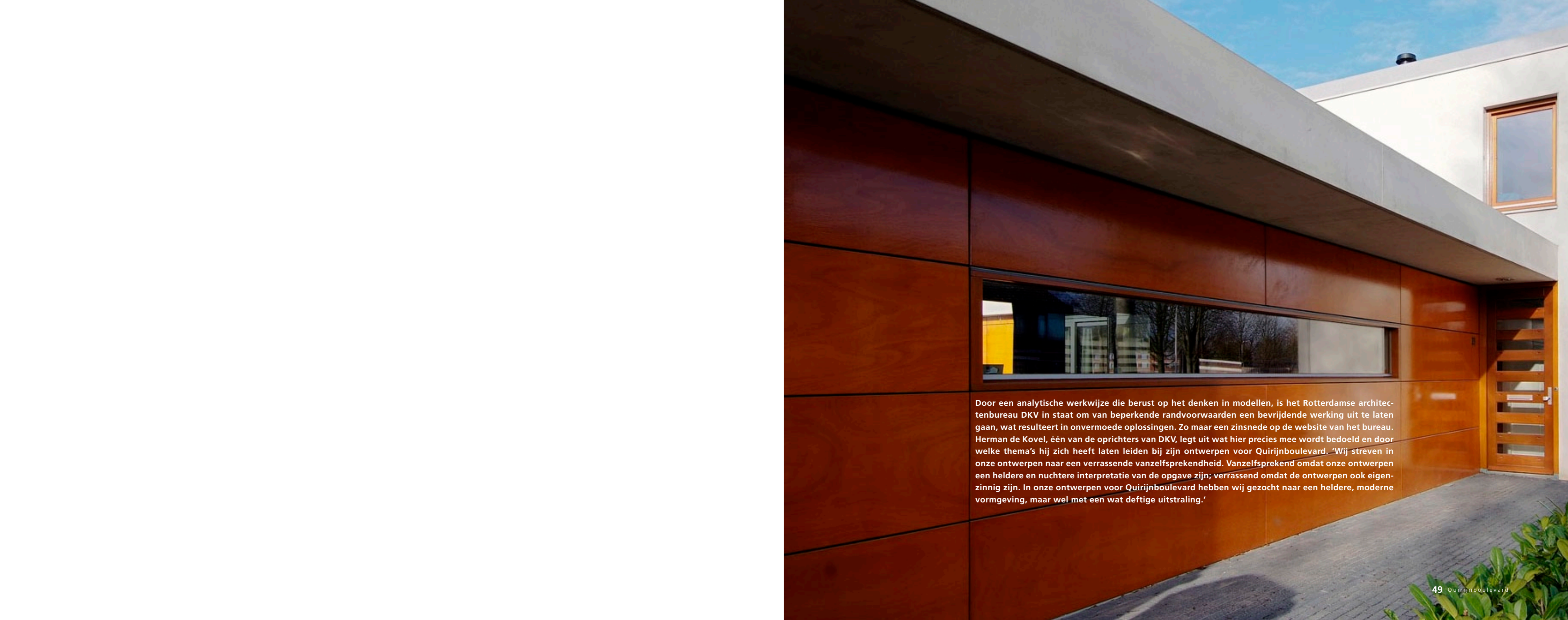
In de planvormingen werd al snel duidelijk dat de sloop van zeven flats in het gebied onvermijdelijk was. 'Nog voor dat het plan definitief was, hebben we gevraagd wat er met de bewoners van die flats ging gebeuren. Je kunt zo veel plannen als je wilt, als het maar goed is voor de bewoners. In totaal ging het om vierhonderd bewoners. Daar hebben we een uitstekend sociaal plan voor opgesteld. We hebben afgedwongen dat de toenmalige bewoners hun woonwensen konden aangeven. Dát was overigens pas nadat we leergeld hadden betaald uit de eerste flat die werd gesloopt. Uiteindelijk is de totale herhuisvesting naar ieders tevredenheid verlopen. Zo'n zeventig procent heeft herhuisvesting in Tilburg-Noord gekregen. Dat komt vooral omdat we er nauwlettend bovenop hebben gezeten. Op de vierhonderd herhuisvestingen hebben we uiteindelijk vijf problemen gehad', aldus Beerens.

TIJDIG INGRIJPEN

Ook bij de ontwerpen en daadwerkelijke realisatie zijn Beerens c.s. vanuit het 't Tracééke actief betrokken. 'In één geval hebben we bewerkstelligd dat bewoners een stuk grond bij konden kopen tegen een prijs die in 2001 was vastgesteld. Die grond kwam vrij doordat plannen die in een later stadium waren gewijzigd, ineens werden teruggedraaid. Toen hebben bewoners ervoor gezorgd, dat de prijzen voor de wijziging moesten gelden.' Andere situaties waar de inbreng van 't Tracééke duidelijk zijn vruchten afwerpt, is het ingrijpen in ontwerpen die architecten opstellen. Beerens: 'Sommige van die ontwerpen hadden nadelige consequenties voor de huidige bewoners. Als een ontwerp bijvoorbeeld belemmering dreigde op te leveren, als er een te smalle groenstrook was gepland of door het ontbreken van overzicht een onveilige situatie dreigde te ontstaan, grepen we in.' Een ander voorbeeld? 'We hebben met de bewoners en mensen van de gemeente een wandeling gemaakt door het park en elkaar gewezen op de onvolkomenheden. Door zo'n samenwerking boek je in alle opzichten veel winst.'

Drie relatief grote projecten hebben op moment van schrijven nog de volledige aandacht van Beerens. De veiligheid rondom de te verschijnen multifunctionele accommodatie in het centrumgebied bijvoorbeeld. 'Daar zijn nog een aantal vraagtekens', vertelt Beerens. 'Het gaat om zo'n 800 leerlingen van wie een groot aantal met de auto zal worden gebracht. De infrastructurele gevolgen zijn we nu aan het bestuderen. Verder zijn we druk bezig met de herontwikkeling van de Eilenbergstraat in Park-Noordwest en het voorlopig ontwerp van het Plan De Nobel.' Afsluitend wil Beerens nog wel vermelden dat hij zeer tevreden is over de samenwerking tot nu toe die al tot veel moois heeft geleid. 'Het hele gebied ziet er nu al fantastisch uit; het is zeker geen eenheidsworst en echt een verrijking. Ik heb echt het idee dat hier een positieve wending plaatsvindt.'

DE TUIN ALS INTERMEDIAR TUSSEN
PRIVÉ EN PUBLIEK DOMEIN

Door een analytische werkwijze die berust op het denken in modellen, is het Rotterdamse architectenbureau DKV in staat om van beperkende randvoorwaarden een bevrijdende werking uit te laten gaan, wat resulteert in onvermoede oplossingen. Zo maar een zinsnede op de website van het bureau. Herman de Kovel, één van de oprichters van DKV, legt uit wat hier precies mee wordt bedoeld en door welke thema's hij zich heeft laten leiden bij zijn ontwerpen voor Quirijnboulevard. 'Wij streven in onze ontwerpen naar een verrassende vanzelfsprekendheid. Vanzelfsprekend omdat onze ontwerpen een heldere en nuchtere interpretatie van de opgave zijn; verrassend omdat de ontwerpen ook eigenzinnig zijn. In onze ontwerpen voor Quirijnboulevard hebben wij gezocht naar een heldere, moderne vormgeving, maar wel met een wat deftige uitstraling.'

DKV maakte de plannen voor tien ééngesinswoningen in Park-Zuid en tien patiowoningen en zestien parkwoningen in Park-Noord. Verder ontwierp DKV het woningcomplex dat aan de kop van Park-Noord moet verschijnen en plaats gaat bieden aan twintig appartementen met parkeergelegenheid. Op de vraag hoe je je eigen identiteit kunt bewaren als je met verschillende architecten samenwerkt in een project is De Kovel stellig: 'Iedere architectenbureau heeft zijn eigen signatuur. Daar zitten een visie en een bouwopvatting achter. Dat zie je bijvoorbeeld terug in de bouwblokken die ieder een eigen uitstraling hebben en waarin verschillende materialen zijn gebruikt. Wat belangrijk is in een gezamenlijk traject, is dat er afstemming plaatsvindt. Dat hebben we gedaan door in werkateliers onze ontwerpen te bespreken. Je moet jezelf kunnen onderscheiden maar er moet ook een eenheid zijn. Als je naar het gebied kijkt, vind ik dat we daar de juiste balans in hebben gevonden.'

STATIGHEID VAN EEN HERENHUIS

DKV gebruikte voor de woningen steeds combinaties van een betonraster met leisteen, wit stucwerk, hout en metaalplaat. 'In de materialisering hebben we diversiteit gezocht om daarmee de woningen een eigen karakter te geven. De geschakelde woningen aan Park-Zuid hebben we bijvoorbeeld een combinatie van leisteen en metaalplaat gegeven, terwijl de woningen aan Park-Noord een combinatie van leisteen, wit stucwerk met hout gekregen hebben.' In tegenstelling tot de andere woningen aan het park ligt de woonkamer in het ontwerp van DKV over de volle breedte aan de áchterzijde van het huis: de eetkeuken is aan de voorzijde gesitueerd. Door het vele glas is er veel lichtinval en direct contact met het park. 'Die indeling geeft zowel een goede relatie met de tuin als met het park,' aldus De Kovel.

Bij de patiowoningen die met hun voorzijde aan de bestaande wijk grenzen, heeft De Kovel het contrast "openheid-geslotenheid" gezocht. 'Bij het wonen rond de patio benut je de buitenruimte heel effectief. De buitenruimte wordt eigenlijk een aparte kamer.' Om privacy te bewaren en toch aansluiting bij de buurt te houden, zocht DKV aan de voorzijde van de woningen een beeld waarmee je geen inblik in de woning hebt, maar dat wel contact met de straat mogelijk maakt. Om de relatie met de buurt te benadrukken ontwierp het bureau een kleine voortuin die als intermediair tussen privé en publiek dient. 'Anders wordt het wel heel defensief,' vertelt De Kovel. 'De combinatie van betonnen kaders, hout en glas accentueren verder de eigenheid van de woningen.'

GEEN AANTREKkelijk SUBURBAAN GEBIED

Quirijnboulevard is volgens De Kovel een essentieel project om het downgradingsproces van Tilburg-Noord tegen te gaan. Dat moet je volgens de architect niet alleen in de architectuur en bouw zoeken maar ook in diversiteit en afwisseling in bredere zin. Differentiatie bijvoorbeeld. De wijk ademde volgens De Kovel een uniformiteit uit. 'In de naoorlogse periode werd veel gebouwd om de woningnood op te lossen en zijn veel gebouwen achteloos neergezet. De laagbouw is erg informeel, het programma van de flats is achterhaald. Om eerlijk te zijn, vond ik het geen aantrekkelijk suburbaan gebied. Dat wordt door dit project helemaal doorbroken. Je zoekt de confrontatie op en krijgt met de opgewaardeerde groenstrook in een keer een statige uitstraling. Het is deftig wonen hier aan het park.'

KONINGSPAGE

Net als de ontwerpen van de andere architecten zijn ook die van DKV over de twee parken terug te vinden. Aan de kop van Park-Noord verschijnt aan de oostzijde nog een appartementencomplex dat ook uit hun koker komt. Een groot autonoom volume waar twintig appartementen in gehuisvest worden. De zijgevels van het appartementencomplex zijn opgebouwd uit strakke zilverzwarte leien die in contrast staan met de lichte omlijsting van de loggia's en de volledig transparante centrale entree. 'Het gebouw komt op een kleine voetprint en heeft een enorm overstek van wel acht meter. Hiervoor hebben we gekozen om het doorzicht vanuit het park zo minimaal mogelijk te belemmeren. Dat past ook goed bij de positie van het appartementencomplex. Het markeert namelijk de rand van het park: of wel de entree, of wel de beëindiging. Het is een soort baken. Ook hier hebben we gekozen voor een heldere architectuur', aldus De Kovel, 'waarin we vormgeving en gebruik samen laten gaan. Het parkeren speelt zich straks half verdiept af en er komt een vegetatiedak op de parkeergarage. Daarmee creëer je een mooi, afgerond geheel.'

QUIRIJNBULEVARD.
EEN ICOON VOOR TILBURG-NOORD

Louis Houët is programmamanager Stedelijke Inrichting en Stedenbouw bij de gemeente Tilburg. Als supervisor is hij verantwoordelijk voor de stedenbouwkundige lay-out van de Quirijnboulevard en nauw betrokken bij het ontwerp en de totstandkoming ervan. Houët heeft in zijn 35-jarige carrière bij de gemeente een grote hand gehad in de stedelijke ontwikkeling van Tilburg die lange tijd door functioneel denken werd ingegeven. Pas sinds de jaren tachtig en negentig kwam er meer aandacht voor esthetiek en architectuur. En dat is duidelijk zichtbaar in de projecten en plannen die de laatste jaren in Tilburg zijn gerealiseerd: het Pieter Vreedeplein, de City-ring, het Veemarktkwartier en uiteraard ook de Quirijnboulevard.

'Eind jaren negentig is er vanuit de gemeente een ontwikkelingsplan opgesteld om Tilburg-Noord nieuw leven in te blazen', aldus Houët. 'Herstructurering in de buurten Quirijnstok, Stokhasselt en rond het Wagnerplein was noodzakelijk vanuit een dreigende achteruitgang die het gevolg was van een eenzijdige bevolkingssamenstelling en het gebrek aan doorstroommogelijkheden. Tilburg-Noord kenmerkte zich door monofunctionaliteit en een naar binnen gerichte blik. Van verwevenheid was totaal geen sprake. Ad hoc was er al 't enige veranderd, flats waren bijvoorbeeld vervangen door laagbouw, maar een gestructureerde visie was er niet. Vandaar het ontwikkelingsplan met als uitgangspunt Tilburg-Noord te herstructureren en geschikt te maken voor de toekomst.'

PLEISTER OP TWEE WIJKEN

'In Tilburg kiezen we er bij herstructurering tegenwoordig nadrukkelijk voor om niet alleen de woningbehoefte leidend te laten zijn maar ook vooral te kijken naar de sociale cohesie', gaat Houët verder. Dat uitgangspunt wordt ruimtelijk uitgewerkt binnen de drie thema's die de gemeente in de 'Structuurvisie 2020' heeft opgetekend: Tilburg, stad in het landschap, Tilburg, meer dan de som der dorpen en Tilburg, opvallende stad. Houët: 'Voor de Quirijnboulevard leidde dat tot een doelstelling waarin we de twee wijken die aan weerskanten van de Quirijnboulevard liggen, Heikant en Quirijnstok, zowel sociaal als qua volkshuisvesting aan elkaar wilden knopen. In de opzet hebben we de groene boulevard als uitgangspunt genomen die als een soort pleister op de twee wijken wordt geplakt en ze als zodanig met elkaar verbindt. We hebben steeds een nieuw icoon voor ogen gehad dat de identificatie binnen de wijk mogelijk moest maken. De architectuur wilden we bewust laten afwijken van wat er al in de wijk staat, met name om het icoon stevig neer te zetten. Sterk contrasterend maar wel met een duidelijk onderlinge verwantschap. Volgens mij zijn we daar aardig in geslaagd.'

MULTIFUNCTIONALITEIT

Eén van de uitgangspunten die stevast terugkwam in de plannen voor de Quirijnboulevard was de differentiatie van het woningaanbod. Niet alleen moesten de doorgroeimogelijkheden binnen de wijk zelf worden verbeterd, maar ook voor mensen van buiten de wijk zelf moest Noord aantrekkelijk worden. Daarbij zijn het fysieke perspectief en marktconform bouwen niet het allerbelangrijkst geweest volgens Houët. 'Als we marktconformiteit als uitgangspunt zouden hebben genomen, dan zou het er heel anders hebben uitgezien. Dan moet je denken aan een wijk als Koolhoven in de Reeshof. In dit project proberen we door het verknopen van twee wijken het hele Noord-gebied een impuls te geven. De eigen kwaliteit en de functies voor een groter gebied hebben daarbij centraal gestaan.'

WERKATELIERS

De moderne architectuur en het centraal gelegen park moeten van de aanvankelijke ruimtelijke scheiding tussen de wijken een ruimtelijke verwantschap maken. Het centraal gelegen park en de geplande multifunctionele accommodatie moeten de doorloop bevorderen; de komst van aantrekkelijke koopwoningen in het middensegment moet voor meer differentiatie zorgen. Voor de woningen werden vier architectenbureaus met een modern handschrift benaderd. Twee bureaus met nationale bekendheid en uit Tilburg een ervaren en een jong, prijswinnend bureau. Voor het openbaar gebied werd een gerenommeerde landschapsarchitect aangetrokken. 'Met de verdeling van de architecten over het gebied hebben we zeker rekening gehouden met de signatuur van het plan. Alle geselecteerde bureaus hebben een moderne maar eigen visie op architectuur. In werkateliers hebben we met alle deelnemende architecten en de landschapsarchitect in schetsontwerp het hele gebied ingevuld waarbij de deelprojecten van de architecten door elkaar waren gehusseld. Dat heeft zonder veel problemen tot een interessante en samenhangende invulling van het gebied geleid.'

ROBUUST EN WULPS

Het park vervult een centrale rol in het hele gebied. Houët had oorspronkelijk niet gedacht dat het park er in deze vorm zou komen. 'Het is een robuust en wulps park met zijn belijning van paden. Heel eigenzinnig. Soms vroeg ik me wel eens af: "Wordt dit niet veel te mooi, slaan we niet door?". Normaal gesproken vind je zulke projecten met grote investeringen terug in het centrum en niet in een gebied daar buiten.' De groene strook - waar tot eind jaren negentig nog een doorgaande weg was gepland - heeft in het nieuwe plan een heel eigen invulling gekregen. Een grote speel- en verblijfplek die de kern vormt van het nieuwe wonen in Noord. En die bovendien ook nog een ecologische functie heeft. Het regenwater van het gebied wordt er verzameld en zorgt voor natte en droge plekken. Dat is weer van belang voor een weelderige vegetatie. En daarmee is een nieuwe voorwaarde geschapen voor flora en fauna.

DE VISUELE RELATIE
MET DE OMGEVING AANGAAN

Het gerenommeerde Delftse architectenbureau Cepezed is één van de vier bureaus die werden gevraagd een aantal woningen aan en rondom de Quirijnboulevard te ontwerpen. Met internationale opdrachtgevers uit onder meer Duitsland en Oostenrijk, projecten in Afghanistan en Vietnam en meer dan dertig jaar ervaring heeft het bureau zijn sporen ruimschoots verdiend. Tel daar hun moderne visie op ontwerpen en bouwen en voortdurende vernieuwingsdrang bij op en je kunt haast niet om ze heen. Directeur Jan Pesman legt uit hoe moderne architectuur feilloos kan worden ingepast in een traditionele omgeving. 'Belangrijk is dat de uitgangspunten helder zijn.'

De uitgangspunten en inzet wáren helder: een hoge kwaliteit woningen, meer diversiteit in de wijk, contrasterende gebouwen zonder de bestaande bebouwing uit het oog te verliezen en imagoverbetering voor de hele wijk. Toen directeur Jan Pesman van Cepezed samen met andere architecten door Tilburg-Noord wandelde, vroeg hij zich hardop af wat er mis was met het gebied. Pesman: 'Ja, oké, er stonden wel wat armzalige gebouwen, maar voor de rest was het vooral een uitgestrekt groengebied met drive-inwoningen en een prima infrastructuur. Niks mis mee.' Tijdens één van zijn eerste bezoeken aan Tilburg-Noord zag Pesman zelfs een roodkopklauwier, een zeldzame vogel die al een halve eeuw niet meer in Nederland broedt. Voor de architect dé aanleiding om de unieke strook en het natuurlijke karakter van het gebied als uitgangspunten voor het ontwerp van de woningen te nemen. 'We hebben het buitengebied naar binnen willen halen. Planten en dieren horen buiten maar dat wil niet zeggen dat je ze niet bij de woning kunt betrekken. Sterker nog, in deze omgevingen kun je niet anders.'

RUIMTE, LICHT EN BUITENOMGEVING

Volgens eigen zeggen is Cepezed een bureau dat gebouwen ontwerpt met een humane, open architectuur, gericht op de toekomst; veranderbaar en demontabel, open en transparant. Lichte gebouwen die met een minimum aan materiaal en installaties een optimaal werk- en verblijfsklimaat mogelijk maken. Ruimte, licht en de buitenomgeving stonden centraal bij de ontwerpen van de woningen in Tilburg-Noord, evenals een gevarieerd maar harmoniërend gebruik van neutrale, onopvallende materialen. Pesman voorzag de tien eengezinswoningen die direct aan het park liggen van pandbrede, glazen puien die volledig te openen zijn. 'Doordat de verdiepingen kolomloos boven de begane grond uitkragen, is op de eerste woonlaag onder het overstek ruimte om te parkeren. Het uitzicht vanuit de woning wordt daardoor niet vertroebeld door auto's. De woningen zijn geheel op het park georiënteerd en het lijkt daadwerkelijk alsof de bewoners midden in het park wonen', aldus Pesman.

WONINGEN IN CURAÇÃO

Aan de achterzijde grenzen de parkwoningen aan zes eveneens door Cepezed ontworpen patiowoningen die aansluiten op een bestaande wijk. Hier is gekozen voor bungalows in een T-vorm: de woonkamer en open keuken bevinden zich in de stok van de T; in de kop zijn een drive-in, berging, badkamer en slaapkamer ondergebracht. Aan de langszijden van de woonkamer en open keuken kijken glazen puigevels uit over de naastgelegen binnentuinen. 'Men woont letterlijk midden in de tuin', aldus Pesman. 'De T-vormige patiowoningen zijn losjes gebaseerd op woningen die ik bij een bezoek aan Curaçao zag; die bestonden in principe alleen uit een dak op palen, voor de rest was alles open, waardoor het huis een heel directe relatie met de omgeving had.' De overgang naar de straat is geheel in stijl geüniformeerd en bestaat uit U-vormige, translucente glazen Reglit-profielen die de verbinding met de wijk open houden en veel daglicht in de tuinen laten vallen.

SOBERE EN ABSTRACTE MATERIALEN

Natuurlijke tinten, veel hout en neutraal grijs gekleurde materialen passen volgens Pesman goed in de rijke, groene omgeving en vormen een contrast met de al aanwezige bouw die vooral een bakstenen karakter heeft. Pesman: 'In het stedenbouwkundig ontwerp was al bepaald wat waar kwam. Gelukkig waren de randvoorwaarden niet monomaan en hebben we in goed overleg met de andere architectenbureaus een moderne, eigentijdse invulling kunnen geven aan de gevraagde diversiteit.' In de nabijheid van het park – aan de Obrechtstraat en op de kruising Vlashoflaan/Sweelincstraat – zijn nog ongeveer veertig woningen van Cepezed te vinden. Een aantal woningen heeft hoge, donkere en gesloten gevels met daarvoor een lager glazen volume. Ook deze woningen openen zich naar de tuin, die hier aan de achterzijde ligt. De woningen aan de Obrechtstraat hebben een vriendelijke houten gevelbekleding aan de achterzijde en neutraal golfmateriaal aan de voorzijde. Sobere en abstracte materialen die het nieuwe imago van Tilburg-Noord verder moeten versterken.

SUBTIEL EN SOPHISTICATED

Prof. Ir. Jan Westra pleit voor meer eigenheid en vernieuwing in de stedenbouw. De decaan Bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven en hoogleraar Architectonisch Ontwerpen hekelt het feit dat herbergen en huisvesten nog steeds dé kernwoorden van de hedendaagse stedenbouwkundige plannen zijn. 'Waar men aan voorbij gaat, is dat de mensen zijn veranderd. We zijn veel individueler geworden. De mensen worden altijd op hun woning aangekeken en willen zich graag onderscheiden.' De bewoners van de groots verkavelde woningen rondom de Quirijnboulevard kunnen dat alleszins. De grote woningen en het vrije uitzicht bieden volgens Westra zeker een meerwaarde: de gehele Quirijnboulevard vat hij na twee uur wandelen samen in de woorden 'subtiel en sophisticated en stoer en selectief.'

Westra heeft een verleden in Tilburg dat zijn sporen heeft nagelaten. Niet alleen was hij acht jaar lang lid van de Welstandscommissie van de stad, als toenmalig docent van de Academie voor Bouwkunst leidde hij ook tientallen aankomend architecten op. Een aantal architecten dat woningen voor Quirijnboulevard ontwierp, heeft les van hem gehad op de Academie die tegenwoordig de Academie voor Architectuur en Stedenbouw heet. Jaren geleden was het toenmalige Quirijntracé zelfs studiestof voor zijn studenten. Westra gaf zijn studenten de opdracht een stedenbouwkundig plan voor het Quirijngebied te maken. 'Het profiel moest vooral intiemer worden', begint Westra. 'Het was een onherbergzaam gebied met hoog en laag gras dat opgelijnd moest worden.' Westra is aangenaam verrast als hij jaren later weer terug is Tilburg-Noord.

HEEL ZUIVER

'Tilburg heeft het als stad altijd moeilijk gehad', gaat Westra verder. 'Het is een arme stad waar de industrie altijd een hoofdrol heeft gespeeld. Dat zie je terug in de structuur van de stad. Ook de woningnood van de jaren zestig dient zich zichtbaar aan. Pas eind jaren tachtig zie je verandering ontstaan door het toepassen van esthetiek en architectuur.' Tilburg heeft het als stad nog steeds niet gemakkelijk vindt Westra. Toch vindt hij dat er wel degelijk iets staat te gebeuren als je naar de huidige ontwikkelingen kijkt. 'De manier waarop Tilburg nu met herinrichting en herstructurering bezig is vind ik heel zuiver. Het is soms misschien wat te behoudend maar je ziet wel dat er ruimte voor eigenheid is. Kijk maar naar dit park.'

DURF EN ONBEVANGENHEID

Als de hoogleraar door het Quirijngebied loopt, is hij gefascineerd door de gebruikte materialen van de woningen, de onalledaagse afwerkingen, de bouwkundige oplossingen, de lijnen, de gevels, de achtertuinen...alles roept vragen op of leidt tot een kundige interpretatie. De signatuur en werkwijze van de architecten ziet hij direct terug. 'Dit moet Cepezed zijn, hier zie ik de geraffineerdheid van DKV en dit lijkt me weer typisch JMW-architecten...' Het klopt steeds. Hij kijkt, hij wijst, loopt door, en nog een keer terug. Westra raakt nog steeds gefascineerd als hij een oplossing ziet, die hij nog niet eerder heeft gezien. Zoals de tuinafscheiding bij de woningen aan de Verhulstlaan en de Koebergstraat. 'Daar zit lef in', aldus Westra. 'Typisch Cepezed. Je moet het maar durven.' Hij spreekt zijn bewondering uit. 'Aan conventies doen ze niet. Je ziet dat ze duidelijk vanuit durf, onbevangenheid en optimisme ontwerpen. Dat zie ik graag.'

MEER EIGENHEID EN VRIJHEID

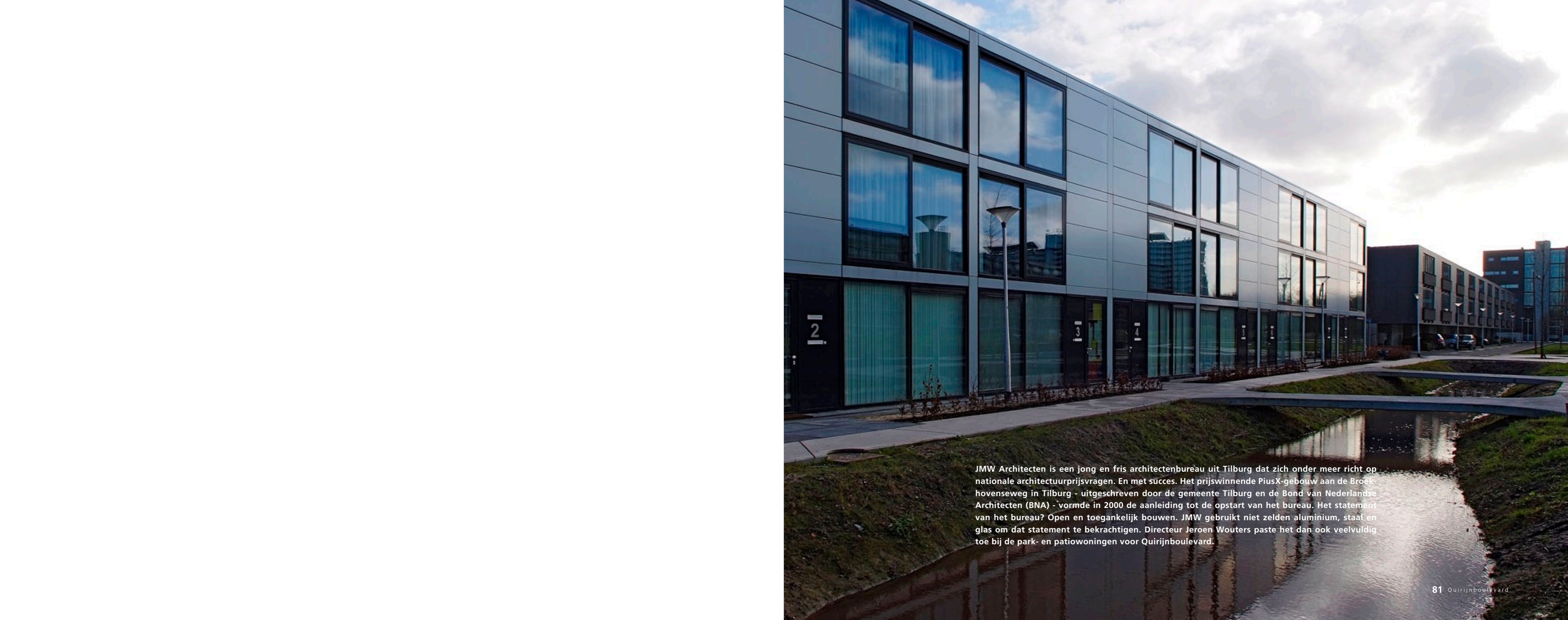
Westra houdt er wel van als van platgetreden paden wordt afgeweken en de oplossing niet zo zeer in het bestaande als wel in het nieuwe wordt gezocht. Het gereguleerde bouwen volgens de vaste kaders waarin regelgeving bepaalt wat goed en niet-goed is, verfoeit hij. Meer eigenheid en meer vrijheid. Als lichtend voorbeeld haalt hij de Franciscanenborch in Rosmalen aan. De gemeente heeft daar vrijere, afwijkende bouwregels gehanteerd waardoor er een heel nieuwe, verfrissende wijk is ontstaan. Met een volkomen vrijheid die haast anarchistisch aandoet. Westra ziet er duidelijk de meerwaarde voor de bewoners zelf in: 'Mensen zijn over het algemeen heel goed in staat om zelf te bepalen wat ze willen en hoe ze willen wonen. Geef ze de ruimte. In Nederland is er nog veel te veel betutteling en wordt de bewoner niet serieus genomen. De overheid bepaalt alles wel voor je. Daar moeten we vanaf: dat past helemaal niet meer in deze tijd. Maar ook in Franciscanenborch zie je de bijkomende gevolgen van vrijheid die een eigen, niet aangepast leven gaan leiden en ergeris kunnen geven.'

VERBEELDING

Van die vrijheid ziet Westra ook wel iets terug in het Quirijngebied. Dat komt doordat duidelijk niet is gekozen voor een commercieel scenario waarin alles op afzet is gefundeerd. De huizen zijn bijvoorbeeld niet meer in rijtjes gebouwd maar in blokken, die ook nog eens omgekeerd hadden kunnen zijn. De ruime profielen en openheid laten bovendien nog heel veel aan de verbeelding over, een gegeven waar Westra veel belang aan hecht. De verhalende kant. 'De kaders van de grafische voorstelling zijn erg sterk', aldus Westra. 'Het gebied is subtiel maar ook echt sophisticated. Het kan heel eenvoudig een tweede laag krijgen. Westra laat zijn gedachten de vrije loop als hij vanaf het parkeerterrein voor Park-Noord staat en op zoek gaat naar een afwijkende interpretatie als referentie. Hij vindt 'm meteen: 'Het park als groot terrein, met de huizenblokken er omheen... je zou er ook zo maar een militair terrein in kunnen zien. Maar militairen wonen meestal op de mooiste plekjes, dus zo gek is dat nog niet.'

CONTRAST TUSSEN PUURHEID
EN BEWEEGLIJKHEID

JMW Architecten is een jong en fris architectenbureau uit Tilburg dat zich onder meer richt op nationale architectuurprijsvragen. En met succes. Het prijswinnende PiusX-gebouw aan de Broekhovenseweg in Tilburg - uitgeschreven door de gemeente Tilburg en de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) - vormde in 2000 de aanleiding tot de opstart van het bureau. Het statement van het bureau? Open en toegankelijk bouwen. JMW gebruikt niet zelden aluminium, staal en glas om dat statement te bekrachtigen. Directeur Jeroen Wouters paste het dan ook veelvuldig toe bij de park- en patio-woningen voor Quirijnboulevard.

'Door het toepassen van glas en lichte materialen geef je de bewoner enorm veel vrijheid', begint Wouters. 'Je haalt de buitenomgeving naar binnen. De beleving van de omgeving wordt er heel anders door. Bewoners zijn zich veel meer bewust van de stad, van de wijk, de mensen, maar bijvoorbeeld ook van de weersomstandigheden. Ze voelen zich meer één met buiten. Deze groene omgeving roept dat ook op. Willen ze meer privacy en zich onttrekken aan de omgeving, dan doen ze gewoon de gordijnen dicht. Je creëert als het ware een keuzemogelijkheid voor de bewoner. Glas is veelzijdig.' 'Maar', voegt Wouters er resoluut aan toe, 'glas is bij ons een middel en geen doel op zich. We passen het alleen toe als de randvoorwaarden van het project het toelaten.'

In de eerste gesprekken tussen de supervisor van het project en de architectenbureaus werd al in een vroeg stadium overeenstemming bereikt over een algemeen architectuurbeeld. Wouters: 'Dat resulteerde in verdiepingshoge vullingen van glas en dicht materiaal. In onze interpretatie hebben we gebruikgemaakt van aluminium cassettes en vezelcement.' Ook in de eerste schetsen zaten alle architectenbureaus op één lijn. Volgens Wouters begrijpelijk: 'Alle bureaus zijn natuurlijk op hun signatuur geselecteerd.' Of de veelvuldige toepassing van glas in de aangesloten parkwoningen niet leidt tot een allegaartje van raamdecoraties, vitrages en gordijnen? 'Een gebouw moet dat aan kunnen', aldus Wouters. 'Als een gebouw dat niet kan hebben, dan is het simpelweg niet goed.'

VRIJHEID EN PRIVACY

JMW ontwierp acht parkwoningen aan het Park-Noord, tien parkwoningen aan Park-Zuid en zes patiwoningen. 'Omdat het park intensief als verblijfsruimte gaat functioneren en een echte gebruiksfunctie gaat krijgen, hebben we bewust gekozen voor een samengaan van vrijheid en privacy. Woningen die met hun woonkamers op de eerste verdieping in het park hangen en die hun woonkeuken op de benedenverdieping hebben, grenzend aan de eigen tuin. Vanuit de riante woonkamer kijk je uit over het nieuwe park, tegelijkertijd kunnen de bezoekers van het park niet bij jou binnenkijken.' In Park-Zuid staan de woningen gedeeltelijk in het park. Ze hebben geen voortuin. 'Het park is in feite je voortuin', zegt Wouters. De metalen gevels, de belijning en de grote glasvlakken geven de woningen verder een strak minimalistisch, haast industrieel karakter.

OPENHEID EN RUIMTE

Het totaalplan moet zorgen voor een positiever imago van de wijk en aantrekkingskracht uitstralen op toekomstige bewoners. Wouters denkt dat het project een enorme kwaliteitsimpuls aan Tilburg-Noord gaat geven. 'Het is uniek qua ingreep en kwaliteit en levert door zijn ruimtelijkheid, invulling van de openbare ruimte, hoogwaardige architectuur en situering een absolute meerwaarde aan de hele wijk. De openbare ruimte heeft een zeer hoge kwaliteit. De glooiingen in het park, het beton, het netwerk van paden geven het geheel een fraaie uitstraling.' Park-Zuid is duidelijk een voorbode van hetgeen in het noordelijk deel van de Quirijnboulevard moet verschijnen. 'Het ontwerp dat er nu ligt laat een functioneel park zien dat een bruikbare functie heeft. Doorgangsgebied, speelpark, ontspanningsweide, sportpark. Al die gebruiksmogelijkheden maken het heel levendig en brengen de sociale contacten tussen de bewoners terug.'

MINIMAAL EN MINIMALISTISCH

Bij het uitwerken van de plannen heeft Wouters zich zichtbaar laten leiden door het bestuderen en herdefiniëren van de ruimtelijkheid binnen de woning en een onderzoek naar de relatie wonen - omgeving. Wouters: 'Onze woningen zijn georganiseerd vanuit "het wonen van binnen naar buiten toe". Dat houdt in dat de gevels een resultante zijn van wat er binnen gebeurt, in relatie tot de omgeving. Daarbij is de maakbaarheid van de woningen voor ons erg belangrijk. Ons bureau gaat veelal uit van een minimalistisch principe en een minimale detaillering. Dan kom je tot de essenties van het bouwen en laat je meer ruimte over voor de omgeving zelf. Zo hebben we bewust gekozen voor grote gevelvlakken met glas en zwarte vezelcementplaten en aluminiumpanelen. Dat is ook een resultaat van het contrast wat je opzoekt tussen de puurheid van het wonen tegenover de beweeglijkheid van de parkinrichting. Door dit contrast komen zowel het park als de woningen het best tot hun recht. Juist die parkomgeving bood ruimte voor het maken van grote statements. Je kunt grootschaliger werken zonder vertroebeling te krijgen. Het totaal wordt dan meer open en minder dwingend. Je houdt daarmee projecten mooi helder.'

HET RUIMTELIJKE,
VIERKANTE KARAKTER BEWAREN

Vanaf begin augustus 2007 woont Sjef de Laat in zijn nieuwe woning aan de Otterloostraat in Tilburg-Noord. Al ruim voor 't moment dat hij naar eigen zeggen "in de markt kwam voor een woning", had hij een aantal voorwaarden in zijn hoofd. 'Nieuwbouw, moderne architectuur, zo vierkant mogelijk en veel lichtinval.' Van de vele woningen die De Laat in zijn regionale zoektocht tegenkwam, voldeden de parkwoningen van architectenbureau JMW aan Park-Noord volledig aan zijn eisen. Toen bleek dat de woning ook budgettair binnen de door De Laat gestelde kaders bleef, was de keuze snel gemaakt. 'Op weinig plekken zie je vierkante woningen met veel glas', aldus De Laat. 'De woningen zijn weergegeven volgens de laatste moderne architectonische principes en zien er fantastisch uit.'

Ondanks het feit dat De Laat als Service & Support Manager in Tilburg werkt, is hij niet plaatsgebonden. 'Ik vind het belangrijk dat er leven is in een stad en dat het er aangenaam verpozen is.' Hij woonde eerder in Vught, Den Bosch en Drunen en heeft zich in zijn zoektocht naar een nieuwe woning dan ook zeker niet alleen tot Tilburg beperkt. Toen De Laat via een makelaarssite op de woningen aan de Otterloostraat stuitte, was hij meteen gecharmeerd van het type woning. 'Toen ik op locatie ging kijken, was alles nog plat. Het was één groot voetbalveld. De artist impressions van de woning, zonder bakstenen, met antraciet platen en veel glas vond ik prachtig.' Buiten de woning zelf en het levendige karakter van Tilburg was er nog iets dat De Laat aansprak. 'In de plannen om de hele buurt up te graden, kon ik me heel goed vinden. Verder is de wijk heerlijk rustig en comfortabel, ligt vlakbij de uitvalswegen en de groene strook waar we op uitkijken is natuurlijk geweldig.'

MINIMAAL EN MINIMALISTISCH

Het woonvolume van de blokwoning is met ongeveer 560 kubieke meter gerust ruim te noemen. De indeling is wat atypisch. Op de begane grond een entree, een toilet, een ruime woonkeuken en een berging. Op de eerste verdieping een zeer ruime woonkamer en een pantrykeuken en op de tweede verdieping drie slaapkamers en een royale badkamer. 'Ik heb het ruimtelijke, vierkante karakter willen bewaren', vertelt De Laat, 'en de moderne strakke lijnen willen doortrekken.' In haast alle details van de woning is dat zichtbaar. De toiletpotten, deurklinken, de kunst aan de grote vlakke muren en zelfs het koffiezetapparaat geven blijk van zijn doordachte concept. De grote glazen vlakken worden niet bedekt door traditionele gordijnen maar door grijskleurige screens. 'Vanuit de woonkamer en de slaapkamer hebben we een vrije uitkijk op het park. Dat moet je niet verpesten met gordijnen. Bovendien hebben we geen inkijk vanuit andere woningen.' Over het park zelf gesproken, hoopt De Laat dat het huidige rustieke karakter behouden blijft. 'Het mag best speels zijn, maar het moet geen skatebaan worden.'

WOONKEUKEN

De Laat heeft veel van de oorspronkelijke indeling in zijn woning behouden. Alleen op de benedenverdieping, waar de woonkeuken is gesitueerd, heeft hij de bijkeuken bij de keuken getrokken. De keuken is daardoor nog ruimer geworden en een woonelement op zich. De grote glazen schuifpuien vormen een naadloze overgang naar de tuin aan de achterzijde van de woning en zorgen voor een direct tuincontact vanuit huis. De tuin grenst aan de tuin van de woningen die hun voorzijde aan de Ingenhovenlaan hebben. De Laat ziet het al helemaal voor zich: 'In de zomer zullen we 's avonds weinig boven zijn. Ons leven speelt zich dan vooral buiten en in de woonkeuken af. Dat heeft wel iets mediterrains. We zorgen ervoor dat we alles bij de hand hebben en kunnen genieten van het leven in de buitenlucht.'

GARAGE

Ondanks dat de blokwoningen een eigen parkeerplaats hebben, is De Laat bezig een garage naast zijn huis te laten bouwen. Zijn buurman doet mee. Uiteraard willen ze de eigenschappen van het huis in de garage terug laten komen, zodat de uniformiteit bewaard blijft. Bij het verkrijgen van de bouwvergunning voor de garage stuitte De Laat echter op een onverwachte kink in de kabel. 'Het enige minpuntje in het hele proces.' In een rapport dat was opgesteld bij de sloop van drie flats die eerder op het terrein hadden gestaan, stond dat er een gereede kans was op ernstige asbestvervuiling. Dat rapport bleek bij de bouw van de woningen over het hoofd gezien. Na uitgebreid onderzoek bleek er gelukkig geen vervuiling aanwezig te zijn. De bouw van de garage en de inrichting van de tuin hebben hierdoor wel een vertraging van twee maanden opgelopen, maar de Laat doet er luchtig over. 'We kunnen nu met zekerheid zeggen dat we de schoonste grond van Tilburg hebben. Je kunt hier de grond gewoon eten', lacht hij.

HET GEBOUW ALS
OPEN PLEK IN HET PARK

In 2009 moet in het centrum van Park-Noord een multifunctionele accommodatie verschijnen die plaats gaat bieden aan een wijkcentrum, twee basisscholen, (naschoolse) kinderopvang, een aula, een gymzaal en een steunpunt van een zorgaanbieder. Spring Architecten uit Rotterdam heeft intensief gepuzzeld om de essentie van de omgeving en de historie vast te houden en de herkenbaarheid van het onderliggende park terug te laten komen in het gebouw. De lobachtige structuur, de diversiteit in het gebruikte materiaal en het dak als vijfde gevel moeten het gebouw een tijdloze uitstraling geven dat zich onttrekt aan mode en waarin interactie en sociale samenhang centraal staan. Rinus Roovers en Ed Tromp waren als respectievelijk architectdirecteur en projectarchitect van Spring Architecten verantwoordelijk voor het ontwerp van het gebouw.

'Het gegeven dat de multifunctionele accommodatie enerzijds in een lang, smal buurtpark ligt en anderzijds grenst aan een woonwijk, was eigenlijk de grootste uitdaging', vertelt Roovers. 'Zeker met een gebouw van een dergelijke omvang ontstaat er al snel een spanningsveld: de verkeersafwikkeling en parkeergelegenheid leggen natuurlijk hun beslag op het park. En het park moet zichtbaar blijven. We hebben in eerste instantie gekozen voor een ontwerp met verschillende lagen en verschillende lobben of volumes, zodat het gebouw en het park ruimte voor elkaar laten. Voortschrijdend inzicht en zorgvuldig puzzelen hebben er uiteindelijk voor gezorgd dat er nu een ontwerp ligt met deels drie lagen en een losse groepering van drie gebouwdelen rondom één centrale ruimte. Deze multifunctionele ruimte, de aula, is vormgegeven als een open plek in het park.'

DE ESSENTIE

Uitgaan van de juiste interpretatie van de opgave en daar passende concepten bij bedenken, is kenmerkend voor de werkwijze van Spring Architecten. 'We nemen ruimtelijke condities waar, bepalen de essentie van de locatie en brengen die in relatie met de stedenbouwkundige opgave en de maatschappelijke vraagstelling en betrokkenheid', aldus Roovers. 'De essentie bij de multifunctionele accommodatie in Quirijnboulevard zit in de ruimtelijkheid in het park, de verbinding met de bestaande wijk, de aula als het centrale hart en lobachtige volumes daaromheen.' Dit laatste vanuit het idee dat een geleed volume beter in een parkomgeving past dan een massief volume. 'Die essentie hebben we geprobeerd vast te houden', gaat Roovers verder. Een voorbeeld? 'Het hoofdvolume lijkt gesloten maar is open naar de wijk toe. Met de transparantie van het middenvolume en het dak als waaivorm daarbovenop omvat je de ruimte en omarm je in feite de ruimtelijkheid van het park.'

AANSLUITING MET DE OMGEVING

De aansluiting met de bestaande omgeving hebben de architecten in hun eerste ontwerpen onder meer gevisualiseerd door een hoogteaccent boven de MFA te plaatsen in de zichtlijn naar de kerktoren aan het pleintje in oud-zuid. 'Helaas is dat niet doorgegaan', vertelt Tromp. 'Wel hebben onze accommodatie zo gesitueerd dat hij direct in verbinding staat met de oude dorpskern. Dat zijn essentiële tijdsgewrichten die voelbaar zijn in de omgeving en waarmee je je wilt verbinden. De openbare ruimte heeft een ook belangrijke ontmoetingsfunctie en moet herkenbaar zijn voor nieuwe en huidige bewoners van de omgeving. Het is een unieke locatie. Zelden krijg je een opdracht die in zo'n context zit: je moet je plannen dan heel minutieus inpassen. Er zijn nogal wat ruimtelijke componenten die je moet verenigen in het ontwerp die allemaal betekenis hebben in de revitalisering. Zo is het park ook een openbaar speelplein. Daar moet je niet defensief naar zijn. We hebben heel intensief gepuzzeld om de specificiteit van het park, de transparantie en de levendigheid te waarborgen. De levendigheid die niet alleen bij de accommodatie maar ook bij de omgeving zelf hoort moet je kennen en bewaren.'

GEVARIIEERDE, BREDE DOELGROEP

De functie die het gebouw krijgt in de hele omgeving is meerledig. Wijkcentrum De Schans, de basisscholen De Sleutel en de Stelaertshoeve - elk in een van de vleugels - peuterspeelzalen, kinderdagverblijven, naschoolse opvang van Kinderstad en Amarant en een steunpunt van Amarant krijgen allemaal hun eigen locatie binnen de accommodatie. 'Een heel brede doelgroep', zegt Roovers, 'die je met elkaar wilt laten communiceren. De interactie en de levendigheid zijn de uitdagingen. De fascinatie zit 'm er in dat jong en oud hun gedeelde plaats in de MFA krijgen. Alle maatschappelijke fenomenen komen aan bod. Bij onze overleggen met de schooldirecteuren zijn dan ook tal van vragen aan bod gekomen die de huidige inrichting mede hebben bepaald. Zo kun je kinderen in hun gymkleding niet door het café van het wijkcentrum laten lopen als ze op weg zijn naar de gymzaal. Daarnaast zijn de verschillende ruimtes gecompartmenteerd zodat ze gedeeltelijk afsluitbaar en te verwarmen zijn. Door steeds met de verschillende doelgroepen in gesprek te blijven, hebben we een goede afweging kunnen maken tussen idealiteitsmotieven en het praktische gebruik. We hebben maximale kansen gegeneerd in dit project.'

Hoewel het ontwerp al in 2007 af was, staat de uiteindelijke oplevering pas in 2009 gepland. Dan moet het tijdloze, duurzame gebouw met zijn vijf gevels en variëteit aan materialen het centrale ontmoetingspunt van de wijk worden dat een veelheid van sferen en functionaliteiten in zich herbergt. En waarin de mogelijkheden om samen te werken optimaal zijn benut.

Uitgave van WonenBreburg

Postbus 409

5000 AK Tilburg

T (013) 539 99 11

E info@wonenbreburg.nl

I www.wonenbreburg.nl

Tekst, ontwerp en fotografie

Afdeling Communicatie WonenBreburg, E10 Communicatie, Veldontwerp en Riesjard Schropp

Druk

Drukkerij Groels

